

Марина Кеда, Ірина Чугаєва

ВІНЦЕНОСНЕ РОЗЛУЧЕННЯ: КЕЙС ЄВПРАКСІЇ (АДЕЛЬГЕЙДИ) ВСЕВОЛОДІВНИ

DOI: 10.5281/zenodo.5725462

© М. Кеда, І. Чугаєва, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – аналіз причин, обставин і процесу розірвання другого шлюбу Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни, виявлення форм і методів її протистояння усталеній середньовічній шлюбній традиції. **Методологічну основу** роботи склав метод «case study». **Науковою новизною** є уточнення окремих фактів біографії Євпраксії Всеволодівни, її психологічного портрету, що дозволило краще зрозуміти причини й обставини її розлучення, а також вплив цієї події на подальше правління імператора Священної Римської імперії Генріха IV. **Висновки.** У ході аналізу джерел та новітньої історіографії внесено низку уточнень щодо обставин і особливостей розлучення Євпраксії Всеволодівни, відомої в католицькій традиції як Адельгейда, або Пракседіс, дружини імператора Священної Римської імперії Генріха IV. Встановлено, що концепт «розлучення» стосовно середньовічної Європи, і, зокрема Священної Римської імперії XI ст., мав суттєво відмінне від сучасного змістове навантаження й складався із таких траєкторій: розлучення могло набувати форми ануляції шлюбу (визнання його недійсним) або дозволу на окреме проживання без можливості одруження з іншою особою. Аналіз шлюбнорозлучного процесу імператорського подружжя Генріха IV й Адельгейди дозволяє стверджувати, що розірвання шлюбу було ініційовано дружиною під впливом комплексу обставин як особистісного, так і політичного характеру. Утім, вирішальним став особистий чинник – обставини укладання шлюбу за відсутності батьківського благословення, жорстоке ставлення й відкрите насильство з боку чоловіка, смерть новонародженого сина, невизначеність її імператорського статусу, відданість канонам християнської Церкви й небажання підтримувати чоловіка в його протистоянні з легітимними Папами Римськими. Розлучення, затверджене церковним собором і Папою Урбаном II особисто, набуло характеру дозволу не проживати спільно (*divortium a mensa et thoro*). Розірвання стосунків прискорило деконструкцію сакрального статусу Генріха як імператора, однак не стало вирішальним у його конфлікті з Церквою, оскільки Генріх ще до того неодноразово відлучався від Церкви. Вихована ж на традиційних християнських цінностях Євпраксія здобула особисту свободу й можливість повернутись на Батьківщину, що стало прикладом безпрецедентного протистояння жінки усталеним середньовічним шлюбним традиціям.

Ключові слова: Євпраксія Всеволодівна, імператриця Адельгейда, Генріх IV, Матильда Готландська, розлучення, боротьба за інвеституру.

На сучасному етапі в подоланні гендерних стереотипів значну роль може відіграти зміна методологічної парадигми історіописання: відхід від традиційного «чоловічого» варіанту історії й перехід до більш гендерно збалансованого її трактування за рахунок «ожіночнення» минулого. Нерівне із чоловіками місце жінки в історичному наративі пов'язане не стільки із самим фактом того, що вона впродовж століть була позбавлена можливості проявляти себе в соціальному вимірі на рівні з чоловіками, скільки з тим, що про жінок набагато менше згадували джерела. Іноді вони просто мовчали, що зумовило й мовчання дослідників, котрі свідомо оминали гендерну проблематику. Як наслідок, відсутність фактів і фахових оцінок породила низку міфів, серед яких поширеною є теза про повну безправність і соціальну ізольованість жінки в середньовічній Європі. Однак історія знає чимало кейсів успішного протистояння жінки соціальній системі.

Прикладом боротьби за свої права й свободи, за звільнення з-під влади могутнього вінценосного чоловіка є доля Євпраксії Всеволодівни (Пракседіс, Адельгейди) (1070/1071–1109 рр.), доньки київського (1077, 1078–1093 рр.), переяславського (1054–1076 рр.) і чернігівського (1077–1078 рр.)¹ князя Всеволода (Андрія) Ярославича і княгині Марини² або половецької княгині Анни. Євпраксія була онукою Ярослава Мудрого,

¹ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва: Языки русской культуры, 2001. С. 545.

² Лесак Б., Хомайко Н., Черненко Е. Печати княгини Марини. «На одно крыло серебряная, на другое – золотая». Сборник статей памяти С. Рябцевой / под ред. Р. Рабиновича и Н. Тельнова. Кишинева: Библиотека Stratum Plus, 2020. С. 322–326.

сестрою Володимира Мономаха, Янки й Катерини (Ірини) Всеволодівни³. Народилася близько 1070/1071 року у високоосвіченій родині (її батько знав 5 мов) і прожила всього 38 років яскравого життя.

Саме її життєпис з-поміж інших жінок киево-руського походження найбільше відобразили європейські джерела й не оминули увагою західні дослідники. Проте, не зважаючи на унікальність долі та самої постаті, в Україні вона незаслужено забута. Виїхавши за межі Києва задля династичного шлюбу із німецьким маркграфом, Євпраксія змушена була повертатися на Русь, де після прийняття чернечого постригу померла й похована в Києво-Печерській обителі. Вона за власної ініціативи розірвала шлюб зі своїм чоловіком – деспотичним імператором Священної Римської імперії Генріхом IV – через фізичне знущання з неї й приниження її честі та гідності. Відтак, факт розірвання шлюбу в середньовічній Європі може стати темою окремого наукового дослідження, адже зазвичай за цієї доби розлучення в сучасному розумінні не було можливим на підставі самого лише акту насильства з боку чоловіка, що робить розірвання стосунків між Євпраксією (Адельгейдою) і Генріхом IV феноменальним явищем для свого часу.

Мета розвідки – проаналізувати обставини й процес розірвання другого шлюбу Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни, виявити причини, форми й методи її протистояння усталеній середньовічній шлюбній традиції.

З огляду на делікатність проблеми, що розглядається, і необхідність особливої обережності в оцінках і судженнях, для дослідження було залучено **метод ситуаційного аналізу** («case study»), що дає можливість детально, всебічно й глибоко вивчити окремі аспекти життя жінки в середньовіччі на прикладі аналізу конкретної ситуації (кейсу). В нашому випадку розлучення імператриці киево-руського походження Адельгейди – яскравий і нестандартний приклад боротьби жінки за свої права, честь і гідність у середньовічній Європі.

Життєпис Євпраксії Всеволодівни неодноразово, хоча і нечасто, ставав предметом уваги науковців: радянських (С. Розанов⁴), сучасних російських (О. Назаренко⁵, Н. Пушкарєва⁶), українських (М. Котляр⁷, І. Назарко⁸), а також західних⁹. Слід зауважити, що найбільший інтерес до долі Євпраксії-Адельгейди виявили сучасні німецькі та американські дослідники. З-поміж них варто виокремити детальні роботи німецького історика Х. Рюса, який відкидає пасивну роль Євпраксії як інструмента в політичному протистоянні того часу й розглядає її долю в широкому міжнародному контексті¹⁰, та американського дослідника К. Рафеншпергера¹¹, котрий зарахував її до найбільш мандруючих особистостей руського походження XI ст. (встигла пожити в трьох королівствах й 10 містах на теренах Європи, ставши «місточком між Німеччиною та Руссю»)¹². У зарубіжній історіографії здебільшого панує негативна оцінка її особистості, яка повторюється й на пострадянському історичному просторі переважно в науково-популярних публікаціях. Єдина дослідниця, яка виправдовує свідчення Євпраксії Всеволодівни проти чоловіка та її розлучення, оцінюючи її як сильну особистість, – Н. Пушкарєва¹³.

Незважаючи на це, життєпис Євпраксії все ще залишається оповитим численними домислами та припущеннями. Проблема дослідження її біографії полягає в тому, що достовірних джерел про Євпраксію Всеволодівну збереглося відносно мало. **Давньоруські літописи**, які містять Повість временних літ, згадують її лише двічі – під 1106 і 1109 ро-

³ Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / под ред. Д.М. Шаховского. Ренн, 1991. С. 28; Котляр М.Ф. Євпраксія Всеволодівна. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. «НАН України. Інститут історії України». URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evpaksiya_V.

⁴ Розанов С.П. Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна (1071–1109). *Известия Академии Наук СССР. Отделение гуманитарных наук*. 1929. № 7. С. 617–646.

⁵ Назаренко А.В. Древняя Русь... С. 539–558.

⁶ Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. Москва: Мысль, 1989. С. 27–32.

⁷ Котляр М.Ф. Евпраксия Всеволодівна...

⁸ Назарко І. Трагічна доля княжни Євпраксії Всеволодівни (1071–1109). *Хроніка 2000*. Київ, 2000. № 35–36. С. 84–89.

⁹ Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. *ROSSICA ANTIQUE*. Санкт-Петербург, 2010/2. С. 54–112; Raffensperger C. Evpraksia Vsevolodovna between East and West. *Russian History / Histoire Russe*, 30, Nos 1–2, 2003. P. 23–34; Raffensperger C. The Missing Russian Women: The Case of Evpraksia Vsevolodovna. *Writing Medieval Women's Lives* / ed. Goldy, Livingstone. 2012. P. 69–84.

¹⁰ Козлов А.С. Судьба княжны Евпраксии Всеволодовны в работе немецкого исследователя. Рец. на ст.: Rüd H. Eurpraxia-Adelheid: Eine biographische Annäherung / H. Rüd // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2006. Bd. 54, h. 4. S. 481–518. *Известия Уральского государственного университета*. Сер. 2, Гуманитарные науки. 2008. № 59. Вып. 16. С. 344; Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд...

¹¹ Raffensperger C. Evpraksia Vsevolodovna... P. 33.

¹² Ibid. Автор навіть називає Євпраксію «найбільш подорожуючою руською жінкою XI століття».

¹³ Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. С. 31–32.

ками¹⁴. **Європейські тогочасні хроніки та аннали** більш пізнього періоду розповідають про німецьку імператрицю Адельгейду значно частіше, що дозволяє реконструювати її шлюбну траєкторію та проаналізувати мотиви й методи протистояння своєму чоловікові-імператору. Найбільш цінну інформацію про Адельгейду-Пракседіс дають «Хроніки Розенфельдського монастиря», «Аннали монастиря Св. Дисибода», «Житіє герцогині Матильди» і «Штаденські аннали». Водночас слід враховувати, що значна частина європейських джерел, на які найчастіше посилаються історики, описуючи знуцання чоловіка над Євпраксією (зокрема, Штаденські та Дисибоденберзькі аннали¹⁵), містять вкрай негативні характеристики Генріха IV. При цьому, біографічні вставки відносяться до більш пізнього періоду, що може свідчити про їх тенденційність та упередженість. Матильда Госканська, чий життєпис дає чимало свідчень про розлад у вінченосній родині, також була чи не найзапеклішим ворогом імператора Генріха в Італії.

Перший шлюб

На Заході відома як Адельгейда, або Пракседіс (Пракседа), у сучасній англомовній літературі найчастіше згадується як Євпраксія Київська, Євпраксія Всеволодівна була однією з представниць Київської Русі, чий особисті життєві інтереси були покладені на вівтар міжнародної політики того часу. Зокрема, К. Рафеншпергер називає її «головним амбасадором Русі на Заході в XI ст.»¹⁶, а шлюб із представниками німецького королівського дому – «фізичною гарантією угоди»¹⁷. На час її коронації вже були й інші королєви – представниці Русі на тронах Франції, Польщі, Норвегії, Швеції та Угорщини. Проте, саме Євпраксія стала першою імператрицею – найбільш статусною жінкою киево-руського походження в середньовічній Європі.

Для розуміння причин розірвання стосунків із Генріхом IV необхідно врахувати обставини укладання Євпраксією першого шлюбу із Генріхом III Штаденом, маркграфом Саксонської Північної марки. Ця подія могла відбутися після 1082 р. На думку О. Назаренка, обидва матримоніальні шлюби Євпраксії Всеволодівни закріплювали русько-німецький союз, спрямований проти Польщі, і мали цілком політичне значення, а одруження із Генріхом III могла організувати вдова її дядька, київського князя Святослава Ярославича, Ода¹⁸. Імовірно, наречений було близько 15 років, – вік, що цілком відповідав шлюбним традиціям середньовічного часу¹⁹. «Хроніка Розенфельдського монастиря» повідомляє про багатий караван, який прибув до Саксонії разом із Євпраксією: верблюди були навантажені коштовним одягом і камінням²⁰. При цьому, чоловік був усього кількома роками старший за наречену, але 1087 року помер.

Суспільне становище тогочасної вдови зі знатної родини в Німеччині визначалось її майновим статусом та місцевими традиціями. Наприклад, заможні жінки Німеччини, Франції, Англії могли вести господарство, брати участь у торгівлі та виробництві або ж обирати духовний шлях²¹. Оскільки шлюб був бездітним, Євпраксія не успадковувала майна чоловіка, яке перейшло його братові. Залишившись удовою у 16 років, вона оселяється в Кведлінбурзькому монастирі, абатисою якого була сестра короля Генріха IV Адельгейда²². Саме там Євпраксія познайомилася з майбутнім чоловіком – імператором²³, який їй оспівдчився. Її бажання укласти повторний шлюб зрозуміле: жінка тоді мала невеликий вибір соціальних ролей – або робити духовну кар'єру черниці, або вийти заміж, маючи шанс на певну свободу та вплив через статус свого чоловіка²⁴. Тож, не бажаючи зректись мирського життя й прийняти чернечий постриг, Євпраксія обирає другий шлюб, який був укладений уже наступного року.

Імператорська корона

1089 року в Кельні відбулось весілля Євпраксії та Генріха IV, а згодом там само її було короновано як імператрицю²⁵. Цікаво, що жоден давньоруський літопис не згадує її

¹⁴ Летопись по Ипатьевскому списку. Санкт-Петербург, 1871. С. 186, 188.

¹⁵ Дисибоденбергские анналы / пер. М.Б. Свердлова. *Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. Середина XII – середина XIII в.* Москва: Институт истории АН СССР, 1990. С. 262–264.

¹⁶ Raffensperger C. *Evpraksia Vsevolodovna*... P. 29.

¹⁷ Ibid. P. 34.

¹⁸ Назаренко А.В. *Древняя Русь*... С. 540, 539–547; Raffensperger C. *Evpraksia Vsevolodovna*... P. 27.

¹⁹ Назаренко А.В. *Древняя Русь*... С. 540–542; Рюсс Х. *Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд.* С. 64–65.

²⁰ Назаренко А.В. *Древняя Русь*... С. 540.

²¹ Ward J.C. *Women in Medieval Europe, 1200–1500.* London, 2002. P. 64.

²² Назаренко А.В. *Древняя Русь*... С. 553.

²³ Котляр М.Ф. *Євпраксія Всеволодівна*...

²⁴ Raffensperger C. *Evpraksia Vsevolodovna*... P. 26.

²⁵ Рюсс Х. *Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд.* С. 82; Пушкарева Н.Л. *Женщины Древней Руси.* С. 30.

як імператрицю, через що частина дослідників припускає її номінальний статус²⁶. На думку Н. Пушкарєвої, ім'я Адельгейда вона отримала ще до першого шлюбу, коли перейшла в католицтво в 1086 році²⁷, тоді як Х. Рюсс доводить, що саме Генріх IV обрав Євпраксію таке ім'я, відповідно до його сімейної традиції та/або з посиланням на приклади для наслідування²⁸.

Про успіх її політичної кар'єри говорити майже не доводиться через надто малий термін перебування при владі в статусі консорта при чоловікові-імператорі й відносно невеликій кількості згадок у джерелах про її діяльність у ці роки. А вже в 1093 році вони з Генріхом розривають стосунки і Євпраксія перебуває під наглядом у Вероні, звідки наступного року знаходить можливість утекти до маркграфині Матильди Тосканської²⁹.

Питання недовгого шлюбу й розриву Євпраксії із Генріхом IV залишається чи не найбільш дискусійним в історіографії. Офіційним приводом до розірвання стосунків між Генріхом та Адельгейдою в науковій літературі найчастіше називаються чоловікові знущання з неї, примус до участі в оргіях через його імовірне членство в сатанинській секті ніколаїтів³⁰. Про всі ці приниження вона публічно свідчила на церковному соборі в П'яченці. Очевидно, що основною причиною розірвання шлюбу для Євпраксії було насильство над нею з боку чоловіка.

Втеча від чоловіка

Євпраксія мала супроводжувати чоловіка в черговому італійському поході, які були спрямовані проти впливу Римських Пап і зміцнення влади в Італії. Однак Генріх IV звинуватив її в перелюбі й фактично ув'язнив у Вероні. Джерела з цього приводу містять дуже мало інформації, обмежуючись згадкою про звинувачення імператриці. Натомість є численні свідчення про аморальну поведінку самого Генріха³¹. Дисибоденберзькі аннали зазначають, що «король Генріх так зненавидів королеву Адельгейду, яку він взяв за дружину, що стала ненависть його до неї більша за пристрасть, з якою він її раніше кохав. Він піддав її ув'язненню, і дозволив багатьом вчиняти над нею наругу. ... Навіть ... свого сина переконував увійти до неї»³². Оскільки його син Конрад відмовився виконувати примхи батька, той, нібито, заявив, що він не є його рідним сином. Саме після цього, можливо, Конрад остаточно перейшов на бік Папи Римського й виступив проти Генріха IV³³. Можливо, що саме зрада Конрада ще більше розлютила Генріха і спровокувала більш підозріле ставлення до Євпраксії й закидання їй участі в змові проти нього.

Очевидно, Євпраксія за характером була зовсім не схожа на першу дружину Генріха IV. Берта Савойська запам'яталася сучасникам як тиха, скромна жінка, віддана дружина, яка попри зневагу, зради та жорстоке ставлення до неї з боку чоловіка³⁴, все ж залишалася поруч із ним, навіть під час «ходіння в Каноссу»: з малолітнім сином на руках вона взимку стояла босоніж, поруч із чоловіком, щоб вимолити прощення за його гріхи в Папи Римського. І це після того, як після кількох років шлюбу Генріх IV у 1069 р. офіційно просив розлучення з нею на підставі того, що «шлюб не відбувся» і його дружина нібито залишалася непорочною дівою. Дозвіл на розлучення не було отримано, а вже згодом у подружжя народилося п'ятеро дітей. Детальний аналіз західноєвропейських джерел, які зберегли чимало свідчень про особливості сімейного та приватного життя Генріха, міститься в праці дослідниці М. Маклафлін³⁵.

Навряд чи при одруженні з імператором юна Адельгейда знала про деталі особистого життя майбутнього чоловіка. Лише пробувши кілька років у шлюбі з імператором, вона дізналась чимало фактів з його минулого, втративши будь-яких ілюзій щодо щасливого спільного майбутнього. Тому вона приймає рішення остаточно розірвати стосунки з чоловіком, свідчити проти нього на найвищому рівні. Першочергову роль у цьому відіграли особисті мотиви її як жінки, котра зазнавала фізичного насильства й приниження з боку чоловіка. При цьому образа була настільки сильною, а становище настільки нестерпним, що вона свідомо вирішила відмовитися від перспектив, які міг надати їй статус імператриці.

²⁶ Козлов А.С. Судьба княжны Евпраксии Всеволодовны... С. 347.

²⁷ Пушкарєва Н.Л. Женщины Древней Руси. С. 30.

²⁸ Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. С. 83.

²⁹ Там же. С. 58.

³⁰ Там же. С. 98; Пушкарєва Н.Л. Женщины Древней Руси. С. 31.

³¹ McLaughlin M. «Disgusting Acts of Shamelessness»: Sexual Misconduct and the Deconstruction of Royal Authority in the Eleventh Century. *Early Medieval Europe*. 2011. 19. P. 312–331.

³² Дисибоденберзькі аннали. С. 264.

³³ Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. С. 86–87.

³⁴ McLaughlin M. «Disgusting Acts of Shamelessness»... P. 316.

³⁵ Ibid. P. 312–331.

Шлюбборозлучні перспективи

Слід наголосити, що розлучення, як явище, в середньовіччі було скоріше винятком, ніж правилом. Самої дефініції «розлучення» в сучасному сенсі не існувало³⁶. Концепт «розлучення» мав принципово інше змістове навантаження. Варіантом виходу із неприйнятних стосунків могло стати або проживання окремо (*divortium a mensa et thoro* – свого роду сепарації у формі «не ділити стіл і ліжко»), що не давало права укласти повторний шлюб, або ануляція шлюбу як недійсного (*divortium ad vinculo* – визнання шлюбу анульованим, недійсним, таким, що від свого початку не мав законної сили), яка надавала право для повторного одруження. Утім, другий варіант зустрічався нечасто, оскільки для такої ануляції відносин потрібно було навести низку специфічних аргументів³⁷ й отримати згоду католицької Церкви. Прикладом такої ситуації є невдала спроба Генріха IV анулювати шлюб зі своєю першою дружиною, впливовою Бертою Савойською³⁸.

У XI ст. єдиної правової норми, яка б регулювала розлучення на території земель, що входили до складу Священної Римської імперії, не існувало. Це був час, коли Церква активно працювала над інституціоналізацією монопольного права контролю над шлюбно-сімейними стосунками³⁹. Більш давні германські традиції допускали розлучення за обопільною згодою. Франкське право, наприклад, наголошувало, що жінка не може бути ініціаторкою розлучення. Відповідно до Бургундського права, жінку, яка ініціювала розлучення, чекало утоплення в болоті⁴⁰. Церква взагалі не вітала розлучення, крім окремих випадків, пов'язаних із перелюбом. Жінка ж не повинна була розлучатись із чоловіком тільки тому, що «б'є її, витрачає її майно, невірний їй»⁴¹. Дружина, яка залишила свого чоловіка, позиціонувалася як «перелюбка»⁴². Церковний закон XII ст., як помітила Н. Пушкарьова, до причин розлучення відносив бездітність шлюбу, у т. ч. через імпотенцію чоловіка, і неможливість його матеріально утримувати дружину та дітей, а із XIII ст. – постриг у ченці/черниці чоловіка/дружини. У цілому в давньоруський час жінки лише в окремих випадках могли використати своє право на розлучення, зокрема із чоловіками-обмовниками через звинувачення у воровстві, крадіжці й «злій справі», а також якщо чоловік жорстоко поводився із нею. Н. Пушкарьова переконана, що складність отримати розлучення за ініціативи жінки полягала в тому, що «вона могла вимагати відшкодування витрат на судовий процес й отримання великої частки майна»⁴³. Підставами для визнання шлюбу недійсним могли стати: близьке споріднення (до 1215 р. – до сьомого коліна⁴⁴), відсутність консумації (т. зв. «нереалізованість шлюбу»), статева неспроможність чоловіка й відсутність дітей.

Історія Європи знає не так багато випадків успішної ануляції шлюбу вінченосних осіб: найбільш відомими стали шлюбборозлучні процеси англійського короля Генріха VIII з Катериною Арагонською, Альєнори Аквітанської з королем Франції Людовіком VII (через близьке споріднення), Лукреції Борджіа із графом Джованні Сфорца. Проте, якщо у випадку з Генріхом VIII ініціатором ануляції був сам король, який не побоявся виступити проти Папи Римського (варто враховувати, що ці події відбувались уже на фоні європейського Реформаційного руху XVI ст.), то в останньому випадку батьком Лукреції був особисто Папа Римський Олександр VI Борджіа, й розлучення мало суто політичне підґрунтя, а формальною підставою стала відсутність консумації. Отже, у Європі Всеволодівни не було жодної з перерахованих причин, так само як і не було підстав просити розлучення тільки тому, що чоловік з неї фізично знущався.

Боротьба за інвеституру і Матильда Тосканська

Родинна трагедія Адельгейди – Генріха розгорталася на фоні загальноєвропейської боротьби за інвеституру, в яку були втягнуті німецькі імператори та голови католицької Церкви. У другій половині XI ст. напруженість відносин між Церквою та світською владою в Європі сягнула свого апогею й переросла в перший відкритий конфлікт на найви-

³⁶ Helmholz R.H. *Marriage litigation in Medieval England*. Cambridge, 1974. P. 74.

³⁷ Miles M.F. *The Value of a Woman: A Comparison of the Laws and the Traditions of Divorce in Medieval Europe and Modern America*. *UCLA Women's Law Journal*. 2006. 15(1). P. 157.

³⁸ Creber A. *Breaking Up Is Hard To Do: Dissolving Royal and Noble Marriages in Eleventh-Century Germany*. *German History*. 2019. Vol. 37. Is. 2. P. 149–171.

³⁹ Helmholz R.H. *Marriage litigation*... P. 31.

⁴⁰ Miles M. F. *The Value of a Woman*... P. 158.

⁴¹ Канони или Книга правил Святых Апостолов, Святых Соборов, Вселенских и поместных, и святых отцов. Санкт-Петербург, 2000. С. 403.

⁴² Там же. С. 266.

⁴³ Пушкарева Н.Л. *Частная жизнь в Древней Руси и Московии. Невеста, жена, любовница*. Москва: Ломоносов, 2012. 216 с.

⁴⁴ Вершинина Ю.Е. *Репрезентация институтов родства и отношений между родственниками в исторических нарративах раннего средневековья*. Диссертация ... канд. ист. наук. Нижний Новгород, 2020. С. 91.

щому рівні. Григоріанські реформи, крім інших законів, відмовляли у праві світських правителів затверджувати духовенство на церковних посадах (право світської інвеститури). У Німеччині це мало особливо драматичні наслідки, адже єпископи тут часто були дуже могутніми впливовими феодалами. Таким рішенням Папи звільнили себе від влади та впливу імператора. Церковні собори 1075–1076 рр., окрім повернення Церкві привілеїв, своїми рішеннями позбавляли імператорську корону майже половини земель. Це послабило державність, особливо на периферійних територіях, таких як Королівство Італія. Найзапеклішими противниками влади Генріха на півночі Італії були Папа Римський та Матильда Тосканська – найбільші землевласники цього регіону. І якщо Папська область де-юре ніколи не входила до складу імперії, то щодо володінь Матильди можна посперечатися.

Роль Матильди Тосканської (або, як її називають, Каносської), яка могла виявитися вирішальною у родинному розладі Євпраксії та Генріха, стає зрозумілою з огляду на її значний вплив на тогочасну європейську політику. У 1080 році Генріх був коронований як король Італії, скинув Матильду, завоювавши частину її територій, надав привілеї і вольності італійським містам, які підтримали його в боротьбі проти впливової маркграфині. У 1084 році Генріх був коронований як імператор антипапою Климентом III. Обраний у 1088 році новий Папа Урбан II відлучив Генріха й Климента III від Церкви, а також створив нову коаліцію з міст, включаючи, крім норманів, Київську Русь, ломбардські комуні Мілан, Кремону, Лоді та П'яченцу. Матильда кількома роками раніше вийшла заміж за Вельфа II Баварського, створюючи тим самим концентрацію влади, занадто потужну, щоб нехтувати нею.

Життєпис Матильди Тосканської свідчить, що за сприяння загону своїх рицарів вона допомогла Євпраксії втекти з-під «домашнього ув'язнення»⁴⁵ й дістатися до її замку Каносса. Відтак стає зрозумілою легкість впливу як Папи, так і могутньої феодалки на долю Адельгейди. Матильда вмовила її подати офіційну скаргу на чоловіка, а Папа Урбан II остаточно переконав у необхідності відкрито розповісти про злочини імператора-віровідступника. Обидва найбільші суперники Генріха IV в Італії отримали в особі Євпраксії-Адельгейди переконливий козир для подальшої політичної гри.

Секс і влада

З огляду на специфіку джерельної бази, дискусії поміж істориків із приводу взаємних звинувачень вінченосного подружжя досі не вщухають. На особливу увагу заслуговує питання, чому розлучення набуло форми такого гучного сексуального скандалу, чому Євпраксія дала такі аж занадто детальні і зайві, як для політичної справи, свідчення особистого характеру.

Дослідниця впливу сексуальної поведінки державця на деконструкцію його влади в епоху середньовіччя М. Маклафлін зазначає, що в західній теології лібідо завжди мало вагому політичну валентність. Сягаючи корінням первородного гріха, статевий потяг був актом непокори авторитету Господа, а значить, легко міг бути й знаком інших форм протесту. Безлад у сексуальних потягах вказував на хаос у господарстві й у королівстві. Таким чином, сексуальна аморальність могла слугувати барометром наявності інших проблем. Там, де мала місце подружня зрада, розлучення, позашлюбні стосунки, можливими ставали крадіжки, вбивство, богохульство, війна чи повстання⁴⁶.

Одним із провідних аспектів реформування Церкви в боротьбі за інвеституру стало врегулювання сексуальної поведінки як представників кліру, так і пастви. Королівська та єпископальна сексуальність швидко перетворилася на флагман цієї кампанії. Король, як правляча особа, мав допомагати втілювати приписи Церкви, у тому числі й власним прикладом. Утім, до 1080 року Генріха звинувачували в насильстві, згвалтуваннях, інцесті й содомії⁴⁷. Те, що Генріх IV мав адюльтер, майже не викликає сумніву з огляду на сексуальні звички представників нобілітету XI ст.

У цьому контексті вартий уваги й шлюбозолучний епізод із першою дружиною Генріха Бертою Савойською, а також її звинувачення чоловіка у вчинках, не гідних честі короля. У джерелах згадується, що Генріх підіслав у спальню до Берти свого васала як залицяльника, але в ніч зустрів сам з'явився до дружини, перевдягненим в іншого чоловіка, щоб звинуватити її в перелюбі. Утім, Берта була надто інтелігентна й розумна, відкрила цю змову й наказала слугам відлупцювати незваного гостя, не зважаючи на те, що він уже зізнався, що він її чоловік. Берта виправдалась тим, що її чоловік – король і не міг

⁴⁵ Robinson I.S. Henry IV of Germany, 1056–1106. Cambridge, 2003. P. 289–291.

⁴⁶ McLaughlin M. "Disgusting Acts of Shamelessness": Sexual Misconduct and the Deconstruction of Royal Authority in the Eleventh Century. P. 315.

⁴⁷ Ibid. P. 316.

здійснити такий негідний правителя вчинок: її чоловік би по-королівськи відкрито прийшов до неї у ліжко.

Звинувачення Генріха в сексуальних збоченнях, злочинах, стосунках із конкубінами при законній дружині зустрічаються в численних полемічних документах останніх десятиліть XI ст. І хоча вони здебільшого містяться в джерелах, опозиційно налаштованих до імператора, але спільно створюють атмосферу сумнівності легітимності влади й честі лібідозного короля. Його невдала спроба розлучитись із Бертою у 1069 р. (після трьох років шлюбу король в якості аргумента наводив відсутність консумації⁴⁸) також стала аргументом для його супротивників і підставою для подальших звинувачень у безчесті. Спроба Генріха анулювати шлюб була оцінена сучасниками й васалами як «огидна річ, мерзена для королівської високоності»⁴⁹.

Отже, в XI ст. все ще не існувало чіткого розмежування між особистою (приватною) і публічною складовою життя королів та імператорів. Король як приватна особа повинен був мати чесноти, гідні королівської влади й високоності. Особисті сексуальні вчинки короля відігравали значну роль у реконфігурації його королівського авторитету. Відтак у XI ст. неприйнятна сексуальна поведінка монарха виправдовувала повстання проти нього й відокремлення його особи від сакральності його королівської влади.

Таким чином, відомі на сьогодні джерела викликають більше довіри до свідчень Євпраксії Всеволодівни проти чоловіка. Вартим уваги є і зміст її звинувачень, оскільки вона сама стала найбільшою жертвою своїх власних показань проти чоловіка. Щоб розірвати нестерпний шлюб, Євпраксія могла навести інші аргументи, наприклад, достатньо було звинуватити його в ересі чи содомії. Зізнання ж, що чоловік примушував її до проституції, позбавляли її шансу як на пристойне одруження, так і на духовну кар'єру в монастирі. За твердженням М. Маклафлін, крім повторного шлюбу для представниці знатного роду ще одним прийнятним шляхом могло стати чернецтво, але й у монастирі вітали «або цноту, або порядне вдівство». Жінка ж «багатьох чоловіків» могла тільки нести спокуту як черниця, без жодних сподівань на авторитет і шанобливе ставлення⁵⁰. І якщо свідчення Адельгейди на імператора Генріха мали лише обмежений вплив, то своє подальше життя вона фактично зруйнувала. Єдиним вірогідним поясненням такого рішення Євпраксії Всеволодівни може бути тільки те, що її звинувачення Генріха IV були правдиві⁵¹.

Виступи на церковних соборах і шлях додому

Письмові свідчення про свавілля чоловіка Адельгейда подала спочатку на розгляд церковного собору, що відбувся 1094 року у швабському місті Констанца. Подробиці знуцань були зачитані на широкий загал, а діяння імператора засуджені. У березні наступного року відбувся Собор у місті П'яченца в Ломбардії, на якому молода імператриця вже особисто свідчила проти свого чоловіка, про його знуцання з неї. Присутні вчоргове засудили злочини монарха, вона ж сама отримала прощення за ненавмисні гріхи та дозвіл на розлучення. Кілька обставин могли сприяти тому, що Адельгейда погодилась на цей крок, що призвів до масштабного європейського скандалу. І.С. Робінсон переконалий, що звинувачення, висунуті на Соборі у П'яченці, були сфабриковані радниками Матильди⁵². Однак, на нашу думку, самі тільки політичні мотиви не могли стати причиною розірвання шлюбу.

Саме Євпраксія ініціювала шлюбозлучний процес. Дослідники єдині в думці, що цим кроком вона у першу чергу зіпсувала репутацію собі, через що її в піснях охрестили «волочайкою»⁵³. Основною причиною розриву стосунків історики називають політичну заангажованість імператриці – її прихильність до політики Папи Римського. Проте, на нашу думку, тут слід врахувати й цілу низку інших чинників. По-перше, раптова смерть їх спільного з Адельгейдою сина могла негативно позначитися на психологічному стані жінки, яка і без того опинилася у вкрай складних життєвих обставинах, погодившись на шлюб із німецьким імператором без батьківського благословення. Не зважаючи на дискусійність питання наявності спільної дитини, таке припущення неодноразово обговорюється кількома західними істориками⁵⁴. По-друге, на початку 1093 р. син Генріха IV Конрад відкрито перейшов на бік Папи Римського. По-третє, 1093 р. з Русі також надійшли

⁴⁸ Creber A. Breaking Up Is Hard... P. 149–171.

⁴⁹ McLaughlin M. «Disgusting Acts of Shamelessness»... P. 323.

⁵⁰ Ibid. P. 317.

⁵¹ Ibid. P. 318.

⁵² Robinson I.S. Henry IV... P. 290.

⁵³ Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. С. 32; Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. С. 92.

⁵⁴ Raffensperger C. Evpraksia Vsevolodovna... P. 30.

сумні звістки: помер її батько Всеволод Ярославич і загинув брат Ростислав⁵⁵, що безпосередньо вплинуло на зміну зовнішньополітичного курсу держави. Ще одним чинником для зміцнення ініціативи розлучення, на нашу думку, могло бути православне виховання Євпраксії у високоосвіченій родині, з одного боку, і загроза чергового відлучення чоловіка від Церкви, враховуючи досвід його попереднього відлучення, швидка втрата авторитету й наближення краху його політичної кар'єри, з іншого. У цьому контексті спірним залишається питання легітимності імператорського статусу як Генріха IV, так і Євпраксії. Сам Генріх отримав імператорську корону традиційно в Римі з рук Папи Климента III у 1084 р. Але ж вартий уваги той складний шлях, яким король Німецький здобував цю корону. Климент III став Папою за сприяння самого Генріха IV, який у своєму протистоянні з легітимним (за католицькими канонами) Папою Григорієм VII (1073–1085) приводить Климента до папського престолу і вже за кілька місяців отримує з його ж рук омріяну імператорську корону. Коронація в Римі робила акцент на легітимності імператорської влади, на її сакральному характері. Інtronізація ж Климента III відбувалася хоч і за сприяння частини римського населення, але у той час, як усунений військовим шляхом Папа Григорій VII знаходився всього в кількох кілометрах – в бастіоні святого Янгола. Понтифікат Климента тривав з 1080 по 1100 рр., але в католицькій традиції він сприймається як антипапа⁵⁶, що в складному політичному протистоянні XI ст. часто давало привід ворогам імператора ставити під сумнів легітимність його корони. Коронація ж Євпраксії як імператриці відбулась не в Римі, а в Кельні і також не Папою Римським. Відтак, на рішення Євпраксії щодо розлучення міг вплинути й непереконаливий в її власних очах статус як імператриці. Про упереджене сприйняття нею Климента III як Папи Римського свідчить і той факт, що зі скаргами на чоловіка вона звернулася саме до Урбана II (1088–1099), а не до офіційно визнаного німецькою короною Климента.

Уточнення потребують і юридичні деталі офіційного розірвання шлюбу. Більшість дослідників взагалі мовчать про характер припинення стосунків, вживаючи термін «розлучення», яке датують 1095 роком. Х. Рюсс (з ним погоджується і рецензент його праці А. Козлов) вказує, що відлучення Генріха IV від Церкви офіційно поклато край шлюбу⁵⁷. Однак виникає питання, чому Євпраксія не прийняла чернечий постриг одразу після повернення до Києва, а продовжувала жити в монастирі до самої смерті свого чоловіка в серпні 1106 р. й тільки потім, у грудні того ж року, прийняла постриг, імовірно, в Андріївському (Янчиному) монастирі як родинному (ігуменю монастиря була її сестра Янка, котра там і похована, як і їхня матір – черниці обителі⁵⁸). Адаже це може свідчити про певний варіант юридичного продовження шлюбу⁵⁹ і дає підстави припустити, що розірвання стосунків набуло характеру «separation», тобто права «не ділити стіл і ліжко», коли подружжя формально залишалось у шлюбі. Після такого «розділення» жінка могла жити в монастирі, але не могла ані вийти заміж вдруге, ані стати «нареченою Христа», допоки живий був її чоловік. На користь цього також свідчить інформація зі списків німецьких королів та імператриць, де Адельгейда фігурує в ролі консорта до 1105 року (тобто до року зречення Генріхом влади).

Євпраксія-Адельгейда прийняла остаточне рішення про повернення на Русь у 1097 році, проте спочатку вона зупинилася в Угорщині в своїй тітці Анастасії Ярославни. Саме звідти вона листувалася із своєю матір'ю – невідомою на ім'я вдовою Всеволода Ярославича, нещодавно ідентифікованою як княгиня Марина, котра відрізнялася активною політичною діяльністю й навіть мала власні печатки⁶⁰. Відтак на час повернення Євпраксії у неї були не лише кошти, але й збережений статус руської князівни⁶¹, про що також може свідчити і її унікальне поховання біля «дверей» Печерського монастиря після смерті 9 липня 1109 р., над яким згодом була зведена капличка⁶².

Щодо ролі свідчень Євпраксії в подальшій долі Генріха IV та їх суттєвого впливу на авторитет імператора, які призвели, нібито, до його падіння, – багато німецьких біографій Генріха досить побіжно згадують ситуацію з Адельгейдою в контексті причин втрати ним влади. Тобто це навряд чи мало вирішальний вплив на його політичну кар'єру. Він правив у якості імператора ще 10 років. Водночас, свідчення Євпраксії стали підставою для чергового (щонайменше – третього) відлучення Генріха від Церкви. Перші дві анафе-

⁵⁵ Летопись по Ипатьевскому списку. С. 151, 154.

⁵⁶ Игнатъева Е.Е. Итальянский поход Генриха IV (1081–1084 гг.) в контексте борьбы за инвеституру. *Новое прошлое*. Ростов-на-Дону, 2018. № 2. С. 102–117.

⁵⁷ Козлов А.С. Судьба княжны Евпраксии Всеволодовны... С. 348.

⁵⁸ Raffensperger С. Evpraksia Vsevolodovna... Р. 33.

⁵⁹ Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. С. 104.

⁶⁰ Лесак Б., Хомайко Н., Черненко Е. Печати княгини Марины... С. 322, 326.

⁶¹ Raffensperger С. Evpraksia Vsevolodovna between... Р. 31–32.

⁶² Летопись по Ипатьевскому списку. С. 188.

ми були накладені на нього у 1076 та 1080 рр. Розлучення з Адельгейдою певним чином прискорило деконструкцію його влади у зв'язку з протистоянням із Церквою та непристойною поведінкою в особистому житті, про яку та часто йдеться в джерелах. Проте фатальну роль відіграла громадянська війна, його протистояння з синами Конрадом і Генріхом, боротьба з Папами Римськими та Матильдою Тосканською, неодноразове відлучення від Церкви та вся складна ситуація в південній частині Священної Римської імперії та Італії. Це був перший відкритий піковий момент суперництва у тривалому протистоянні між світською та духовною владою, яке менш ніж за півстоліття інституціоналізується в боротьбу партій гвельфів та гібелінів.

* * *

Отже, Євпраксія-Адельгейда стала однією з перших вінченосних жінок Європи і єдиною європейською імператрицею києво-руського походження, яка наважилася боротися за свої права й свободу та зробила це досить успішно. Життєпис Євпраксії – приклад того, як жінка навіть у середні віки далеко від батьківщини, залишившись без підтримки рідних, могла захищати свої інтереси й досягти свободи. Тож, вважаємо, що розгляд тільки політичної складової її розриву з імператором є проявом одностороннього «чоловічого» викладу історії, знеціненням її інтересів як особистості, як жінки, котра зазнавала приниження й зневаги з боку чоловіка. Виключно політичні обставини не могли призвести до їхнього розриву, адже в Євпраксії-Адельгейді не було очевидних мотивів, які дали б їй особисту чи політичну вигоду від звинувачень проти свого впливового чоловіка. На користь цього свідчить і подальша траєкторія її життя – подорож на Схід, перебування в тітки Анастасії в Угорщині, життя у монастирі, очікування смерті чоловіка та чернечий постриг за 3 роки до власної смерті. Очевидно, що жодного особистого зиску від гучного загальноєвропейського політичного й сексуального скандалу вона не отримала. Натомість її перемога полягала в особистій волі, свободі від чоловіка-тирана та праві вільно розпоряджатися власним життям.

References

- Creber, A. (2019). Breaking Up Is Hard To Do: Dissolving Royal and Noble Marriages in Eleventh-Century Germany. *German History*. 2019. Vol. 37. Is. 2. Pp. 149–171. Oxford University Press, United Kingdom.
- Ignatieva, E.E. (2018). Italyanskiy pohod Genriha IV (1081–1084 гг.) v kontekste borby za investituru [The Italian Campaign of Henry IV (1081–1084) in the Context of the Investiture Controversy]. *Novoe Proshloe – The New Past*. 2018. № 2. Rostov-na-Donu, Russia.
- Kozlov, A.S. (2008). Sudba knyazhnyi Evpraksii Vsevolodovny v rabote nemetskogo issledovatelya. Rets. na st.: Rül H. Eupraxia-Adelheid: Eine biographische Annäherung Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 2006. Bd. 54, h. 4. S. 481–518 [The Fate of Princess Eupraxia Vsevolodovna in the Work of a German Researcher. Review of the Article: Rül H. Eupraxia-Adelheid: Eine biographische Annäherung Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 2006. Bd. 54, h. 4. S. 481–518]. *Izvestiya Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2, Gumanitarnyye nauki – Humanitarian sciences*. 2008. № 59. Vyp. 16. Ekaterinburg, Russia.
- Lesak, B., Homaiko, N., Chernenko, O. (2020) Pechati knyagini Marinyi [Princess Marina's stamps]. «Na odno kryilo serebryanaya, na drugoe – zolotaya». *Sbornik statey pamyati S. Ryabtsevoy / pod red. R. Rabinovicha i N. Telnova. Kishenev: Biblioteka Stratum Plus, 2020*. Kishinev, Moldova.
- McLaughlin, M. (2011). “Disgusting Acts of Shamelessness”: Sexual Misconduct and the Deconstruction of Royal Authority in the Eleventh Century. *Early Medieval Europe*. 19. (2011). John Wiley & Sons Ltd.
- Miles, M.F. (2006). The Value of a Woman: A Comparison of the Laws and the Traditions of Divorce in Medieval Europe and Modern America. *UCLA Women's Law Journal*. 15(1). Los Angeles, California, USA.
- Nazarenko, A.V. (2001). Drevnyaya Rus na mezhdunarodnykh putyakh: Mezhdistsiplinarnyye ocherki kulturnykh, torgovykh, politicheskikh svyazey IX–XII vv. [Old Rus on International routes: Interdisciplinary Essays on Cultural, Trade, Political Contacts of the IX–XIIth centuries]. Moscow, Russia.
- Nazarko, I. (2000). Tragiczna dolia kniazhnyi Yevpraksii Vsevolodivny (1071–1109) [The Tragic Fate of Princess Evpraksia Vsevolodivna]. *Khronika 2000 – Chronicle 2000*. № 35–36. Kyiv, Ukraine.
- Pushkareva, N.L. (2012). Chastnaya zhizn v Drevney Rusi i Moskovii. Nevesta, zhena, lyubovnitsa [Private Life in Old Rus and Moscow: Bride, Wife, Mistress]. Moscow, Russia.
- Raffensperger, C. (2003). Evpraksia Vsevolodovna between East and West. *Russian History – Histoire Russe*. 30, Nos 1–2. Chicago, USA.
- Raffensperger, C. (2012). The Missing Russian Women: The Case of Evpraksia Vsevolodovna. *Writing Medieval Women's Lives / ed. Goldy, Livingstone*, USA.
- Robinson, I.S. (2003) Henry IV of Germany. 1056–1106. Cambridge, United Kingdom.
- Ryuss, H. (2010). Evpraksiya – Adelgeyda: biograficheskiy etyud [Eupraxia – Adelheida: biographical essay]. Sankt-Peterburg, Russia.
- Vershinina, U.E. (2020). Prezentatsiya institutov rodstva i otnosheniv mezhdru rodstvennikami v istoricheskikh narrativah rannego srednevekovyya. (Dissertatsiya kand. ist. nauk) [Presentation of kinship ins-

titions and relations between relatives in historical narratives of the early Middle Ages. (Ph.D. thesis). Nizhniy Novgorod, Russia.

Ward, J.C. (2002). *Women in Medieval Europe, 1200–1500*. London, United Kingdom.

Кеда Марина Костянтинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів, Проспект Миру, 13, 14006).

Keda Marina K. – PhD in Historical Sciences, docent of the Department of World History and International Relations of Educational and Scientific Institute of History and Social Studies (National University «Chernihiv Colehium») (Chernihiv, Myru Avenue, 13, 14006).

E-mail: kedam@meta.ua

Чугаєва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Chugaieva Iryna K. – PhD in Historical Sciences (Chernihiv).

E-mail: chugaieva2015@gmail.com

CROWN DIVORCE: THE CASE OF EUROPRAXIA (ADELGEIDE) VSEVOLODIVNA

The purpose of the article is to analyze the reasons, circumstances and the process of divorce of Eupraxia (Adelheid) Vsevolodivna, to identify the forms and methods of her opposition to the established medieval marriage traditions. The methodological basis of the work is the method of «case study». The scientific novelty is the clarification of certain facts of the biography of Eupraxia Vsevolodivna, her psychological portrait, which allowed to understand better the reasons and circumstances of her divorce, as well as the impact of this event on the further reign of the Holy Roman Emperor Henry IV. Conclusions. In the process of the analysis of sources and the latest historiography, a number of clarifications were made about the circumstances and peculiarities of the divorce of Eupraxia Vsevolodivna, known in the Catholic tradition as Adelheid, or Praxedis, the wife of the Holy Roman Emperor Henry IV. It is established that the concept «divorce» in relation to medieval Europe, and in particular the Holy Roman Empire of the XI century, had a significantly different content from the modern one and consisted of the following trajectories: divorce could take either the form of annulment or separation (living without the possibility of re-marriage to another person). An analysis of the divorce process of the imperial spouses Henry IV and Adelheid suggests that the divorce was initiated by the wife under the influence of the set of circumstances, both personal and political. However, the personal factor was decisive – the circumstances of marriage without parental blessing, abuse and open violence from the husband, the death of a newborn son, the uncertainty of her imperial status, devotion to the canons of the Christian church and unwillingness to support the husband in his confrontation with the legitimate popes. The divorce, approved by the church council and Pope Urban II personally, took form of the separation (divortium a mensa et thoro). The severance of relations accelerated the deconstruction of Henry's sacred status as an emperor, but did not become decisive in his conflict with the church, as Henry had previously been twice excommunicated from the Church. Educated on traditional Christian values, Eupraxia gained personal freedom and the opportunity to return to her homeland, which became an example of an unprecedented opposition of a woman to the established medieval marriage traditions.

Key words: Eupraksia Vsevolodivna, Empress Adelheid, Henry IV, Matilda of Tuscany, divorce, Investiture Controversy.

Дата подання: 15 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кеда, М., Чугаєва, І. Вінценосне розлучення: кейс Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 164–173. DOI: 10.5281/zenodo.5725462.

Цитування за стандартом APA

Keda, M., Chugaieva, I. (2021). Vintsenosne rozluchennia: keis Yevpraksii (Adelheidy) Vsevolodivny [Crown divorce: the case of Europraxia (Adelgeide) Vsevolodivna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 164–173. DOI: 10.5281/zenodo.5725462.

